

УДК 94Ярема(477)
ГАПОН Н.П.

ІСТОРІОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ ЯКИМА ЯРЕМИ В ПРАЦІ “УКРАЇНСЬКА ДУХОВІСТЬ В ЇЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ВИЯВАХ”

Розглянуто етапи життєтворчості українського культурно-освітнього діяча Якіма Яреми. В історіософському ракурсі проаналізовано його монографічну працю “Українська духовність в її культурно-історичних виявах”. Висвітлено значення історіософських поглядів українського науковця для освітніх та соціалізаційних завдань сучасності, зокрема для теорії та практики патріотичного виховання молоді.

Ключові слова: історіософія, історико-культурні віхи, соціальна психіка, екстраверсійність, інтроверсійність, соціалізація.

Актуальність теми. Дослідницький інтерес до історіософії як “теорії історії” [8], пов’язаний з необхідністю дослідити історичне минуле, проаналізувати будь-які змістові елементи людського життя, розпізнати одиничне та загальне в історичному розвитку соціокультур. Українська історіософія як певний “культурологічний підхід” знаходиться на межі історії науки та історії культури, політики та масової свідомості. Це посилює можливості використання цього підходу у вивченні соціально-економічної і політичної історії, систем цінностей, форм соціальної поведінки, соціалізаційних та освітніх процесів тощо.

Поняття історіософії з’явилося у першій половині ХІХ ст. у праці А. фон Цешковського “Вступ до історіософії” (1838). У ній автор, який був послідовником гегелівської філософії історії, окреслив абстрактно-феноменологічне зображення здобутків та поразок людської культури як завдання історіософії. Йдеться про усвідомлення певних етапів історичного

Гапон Надія Павлівна, доктор філософських наук, професор, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Гапон Н.Т., 2012

розвитку, сенс історичних періодів боротьби за суспільно-економічні та духовні цінності. Згідно з І. Гегелем, справжня свобода можлива тільки в межах держави, бо тільки так людина знаходить гідність як вільна, незалежна особистість. Важливою концепцією в системі І. Гегеля є поняття свободи як фундаментального початку духу. Носій соціального й історичного – дух – складає предмет такої онтологічної дисципліни, яка носить назву філософії історії або історіософії.

У першій половині ХХ ст. науковий світ Європи перебував перед впливом ідей М. Лацаруса, Г. Штейнтала, В. Вундта. В їхніх працях йшлося, що головна сила історії – народ, або “дух цілого”, який виражає себе в мистецтві, релігії, мові, міфах, звичаях тощо. Індивідуальна ж свідомість є лише його продуктом, ланкою деякого психічного зв'язку. Відтак завданням історіософії робилося пізнання “духу народу”, відкриття законів духовної діяльності народу. Естафету розробки української історіософії започаткував М. Костомаров “Две русские народности” (1861). Історіографічну розробку проблеми становлення української історіософії, знаходимо у творах М. Драгоманова, О. Лазаревського, М. Василенка. Під впливом праць В. Антоновича, М. Грушевського, В. Липинського відбувається остаточне виокремлення історіософії з українського духовно-культурного середовища. Подальші науковці О. Кульчицький, І. Мірчук, О. Субтельний, Д. Чижевський, В. Янів, Я. Ярема та інші підхоплюють цю естафету. Знаковою у цьому сенсі є монографія Якіма Яреми “Українська духовність у її культурно-історичних виявах” (1935), яка написана як синтез історіософії та психоаналізу [8].

Впродовж останніх десятиріч до освітніх аспектів творчості Якіма Яреми зверталися у своїх розвідках науковці О. Вишневський, С. Сухорський, Г. Васянович, Д. Герцюк, Т. Завгородня. Філософи О. Гринів, І. Абрамова аналізували праці Я. Яреми в контексті проблем української ментальності. Психолог І. Данилюк в навчальному посібнику з “Історії психології в Україні. Західні регіони (остання чверть ХІХ – перша половина ХХ століття)” (2002) аналізував здобутки Я. Яреми в етнопсихологічному плані. Зважаючи на різноаспектність аналізу поглядів Я. Яреми, викладених у згаданій монографії, виникає необхідність звернутися до історіософського її прочитання.

Метою даної розвідки є з'ясування змісту історіософських поглядів Я. Яреми в перспективі соціалізації громадянських рис української людини та в контексті завдань патріотичного виховання молоді.

Історіософія, на відміну від філософії історії, значно більш насичена інтуїтивним мисленням, етико-емоційними переживаннями. Історіософія перетинається з філософією національної ідеї своїм аксіологічним аспектом, що обіймає етико-філософське розуміння сенсу історичного буття та включає політико-ідеологічні доктрини. Вона є комплексним явищем, яке виникає з конфронтації філософських положень, властивих світогляду кожного історика, з емпіричним матеріалом, добутим з історичних джерел. Історіософський підхід як інтелектуальний процес, що відбувається на межі філософії, історії та ідеології, властивий лише розвинутим формам історичної свідомості. Можна стверджувати, що історіософія запозичує свої загальні висновки з філософії, з теорії історичного знання – методи, а з психології та соціології – закони духовного (тут: психічного й соціального) життя. Існує декілька тенденцій розуміння історіософії. По-перше, поняття історіософії відображає історичний аспект інтуїтивного філософування творців художньої літератури (“художня історіософія”) [1]. По-друге, поняття увиразнює ціннісно-ідеологічну заангажованість будь-якого історичного узагальнення (“ідеолого-історіософський аспект”) [2]. По-третє, історіософія уможливорює вивчення української інтелектуальної історії, генеза якої лежить у зіткненні філософсько-світоглядних підходів з фактами, отриманими від історико-джерельних досліджень [3].

Після вжитку поняття “історіософії” В. Липинським, український науковець Я. Ярема відновив зацікавленість категорією історіософії в соціогуманітарних науках першої половини ХХ ст. Його праця “Українська духовість у її культурно-історичних виявах” була опублікована у 1937 р. і отримала високу оцінку в українських наукових колах того часу. Саме в праці В. Яніва вперше була зроблена ця висока оцінка наукової постаті Я. Яреми. “Як четвертий з черги, – пише В. Янів, – зайнявся систематично питанням української духовості в площині чисто теоретичній Яким Ярема. Тільки коли Костомаров – історик та етнограф...а Мірчук

і Чижевський, власне кажучи, не психологи, а філософи, то Ярема – це перший професійний психолог, який підійшов до теми з цілим апаратом модерної психології” [7, 48]. Основні положення праці Я. Яреми “Українська духовість у її культурно-історичних виявах”, написаної 77 років тому, залишаються актуальними й нині. Великі трагедії українського народу: голодомори, масштабні депортації, нищення носіїв українського духу та традиції обернулися виявом тих негативних рис української ментальності, з якими закликав Я. Ярема боротися освітньо-виховними методами. Ще у 1935 р. він висловив актуальну для сьогодення перспективу соціалізації: “...держава сама себе засудила б на смерть, якби відмовилася від державно-громадянського виховання молоді та передала те виховання тим, що ... проти держави хотіли б молодь виховувати...” [5, 80].

Яким Ярема народився 23 вересня 1884 р. у с. Арла-мівська Воля (Мостиський район, Львівщина). У 1903 р. вступає на філософський факультет Львівського університету. Через три роки отримав стипендію для навчання в університеті міста Грац (Австрія), де й здобув фах філолога (німецька, старогрецька, латинська мови). Згодом працював викладачем гімназій у м. Самборі та м. Тернополі, викладав логіку та психологію. У 1911 р. в Тернополі знайомиться з І. Франком, а згодом напише низку праць, присвячених творчості Каменяра. На початку Першої світової війни Я. Ярему мобілізували до австрійського війська. В званні лейтенанта служив у гарнізоні Перемиської фортеці, де в березні 1915 р. потрапив у російський полон. Майже два роки перебував у саратовському таборі для військовополонених. Звідси він разом з однодумцями надсилав вітального листа М. Грушевському, де висловлює готовність служити справі українського державотворення. У листопаді 1917 р. Ярема повернувся до Києва, вступив до Української Армії і в грудні 1917 р. захищав Центральну Раду. В листопаді 1918 р. продовжує боротьбу сотником Української Галицької Армії. У 1918–1919 рр. перебуває в таборі інтернованих українських вояків на півночі Чехії, де виступив організатором культурно-просвітницької роботи, видавцем газети “Український стрілець”.

У Чехословаччині Я. Ярема був одним із лідерів української еміграції 20-х рр., активним учасником її інституцій:

фундатор Соціологічного товариства, вкладник Українського громадянського видавничого фонду, член Українського інституту громадянства (1925 р.), де комплексно вивчалось суспільство. З відкриттям Українського високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова Я. Ярема працює професором кафедри філософії, згодом очолює кафедру педагогічної психології. На празький період (1920–1930 рр.) припали численні праці Я. Яреми: “Вступ до філософії”, “Педагогічна психологія”, “Психографія у школі”, “Проблема несвідомих психічних процесів”.

У 1922 р. здобуває науковий ступінь доктора філософії. У 1930 р. Я. Ярема повертається в Галичину, в Тернополі викладає в українській чоловічій гімназії. Одним із його учнів був Патріарх Йосип Сліпий, який згодом вдячно згадував свого “високостойного професора” [6, 588]. У час жорсткої полонізації Я. Ярема гуртує навколо себе прогресивних українських діячів, турбується культурно-громадськими справами українства, обговорюючи їх з Й. Сліпим, В. Щуратом, С. Людкевичем, В. Сімовичем та ін. На початку 1940 р. Я. Ярему йменовано дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка. І з цього ж року працює старшим науковим співробітником Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка Академії наук у Львові, згодом у Києві. Впродовж 1950–1962 рр. працює завідувачем кафедри іноземних мов Львівської академії ветеринарної медицини, плідно займається літературознавством та лексикографією. Я. Ярема помер 15 грудня 1964 р. Похований на Личаківському кладовищі у Львові. У 1991 р. його іменем названо у Львові колишню вулицю Гайдара-бічну.

З огляду на власні дослідження історії та культури української нації, від вступає у полеміку з положеннями праць М. Костомарова, В. Липинського, свого соратника по Празі Д. Чижевського. У 1935 р. Я. Ярема виголошує на Першому Українському Педагогічному конгресі у Львові головні положення своєї праці “Українська духовність в її культурно-історичних виявах”. Ця праця засвідчила високий європейський науковий рівень її автора. На той час в наукових розвідках вживали поруч з категорією “духовність” поняття “духовість”. Категорія “духовності” вміщує широкий спектр явищ – від конкретних духовних утворень (знання, ідеал, мета) суб’єкта до предметних та

соціально-інституалізованих форм духовного життя, зокрема релігійного. Щоб послабити релігійну конотацію й посилити світське розуміння “духовності” вживалось поняття “духовість”. Зрештою релігійна духовність співвідноситься з такими поняттями як духовість, душевність, тілесність. Тут поняття “духовість” своєму значенні близьке категорії духу. Духовість можна пов’язувати з такими поняттями, як зрілість, мудрість, коли через випробування людина здобуває життєвий досвід та глибоке розуміння буття. Дух у філософському плані – це самосвідомість людини як суб’єкта пізнання, волі і дії.

Відтак, у своїй праці Я. Ярема звертається до засадничих концептів аналітичного психоаналізу К.-Г. Юнга: об’єктивованого (“екстраверсія”) та суб’єктивованого (“інтроверсія”) людських типів, щоб розкрити особливості української “духовності”. Вчений застосовує юнгівські концепти психічного світу людини до аналізу психіки великих груп – народів. Він пише: “Обидва ці психомеханізми є біологічно важливі. Завдяки екстраверсії ми, виходячи немов із себе назовні, пізнаємо й опановуємо об’єктивний світ... Натомість інтроверсія дозволяє асимілювати й опановувати нагромаджений матеріал нових вражень і спостережень” [8, 41–42]. Дію цих внутрішніх, психологічних механізмів Ярема переносить на функціонування соціальної психіки (“духу” народу). Для розвивальної соціальності ці два механізми є взаємодоповнювальні і забезпечують саморозвиток, самовдосконалення та поступ соціальної системи. Науковець зазначає, що в конкретний історичний період життя народу один із тих психічних механізмів може переважити, “утворюючи однобічні форми життя: 1) інтроверсійного типу з меншою успішністю в практичному житті й 2) екстраверсійного з перевагою активності назовні” [8, 42].

Прикладаючи Юнгові поняття до соціальної психіки (“духу”) народів, Я. Ярема виокремлює однобічні типи (екстраверсійний або інтроверсійний) та повний (екстраверсійно-інтроверсійний). Прикладом такого екстраверсійно-однобічного типу соціальної психіки (“духу”) були стародавні римляни. Вони були “...остаточно віддані своїм практичним ідеалам та інтересам, уміли їх переводити в життя з залізною енергією й безоглядною впертістю” [3, 42]. Прикладом однобічної інтроверсійної соціальної психіки (“духовності”),

на думку Я. Яреми, є індійський народ. Український науковець солідаризується з висловом Р. Тагора про те, що історія боротьби індійського народу за незалежність – це не історія політичних змагань, а лише змагань до духовних ідеалів [8, 44]. Іншими словами, крайності екстраверсійного культу матеріальності та сили, скерованої назовні протистоїть однією бічною інтроверсійністю індійського народу. Народ, бажанням якого було “жити в тиші та глибокій задумі”, вперше зустрівся з колонізаторською нацією, з державно-організованою “звірюкою-машиною”, яку неможливо було здолати силою. На цьому тлі з’являється філософія гандизму – культ внутрішньої сили й “духовності”. Ярема пише: “Гандизм – це в суті наш український скородизм. Однак спіриталізм Ганді, підкріплений духом симпатії індійського народу зробив його “святим” вождем великого народу, індійським патріархом і місіонером. Скородода ж, замкнувшись в егоцентризмі, залишився ціле життя космополітично настроєним українським філософом” [8, 45]. Аналізуючи видатні постаті народів, Ярема робить проникливі зіставлення. Порівнюючи постаті Скорододи та Ганді, він зауважує спільність багатьох їхніх світоглядних позицій. Для українського та індійського колонізованого народу, їхнього народного духу характерним є відчужене ставлення до зовнішнього світу, що виявляється у самозануренні, мовчазному протесті, ізоляції від суспільних подій, іронії над дійсністю.

Вчений, аналізуючи культурні вияви українського народу, спирається на чотири типові для української “духовності” особистості: І. Вишенський, Г. Скородода, М. Гоголь, Т. Шевченко. Ці мислителі втілюють важливі в історичному розвитку пласти: час, територію, соціальні верстви. Дослідник віднаходить поміж ними те спільне, що є характерним для національної психіки у кожний історичний період та робить проникливі зіставлення. Так, Т. Шевченко, – зазначає Ярема, – є висловом духу співчутливої української соціальності “...в протилежності до егоцентризму Скорододи та Гоголя. Вишенський, до певної міри, об’єднує в собі обидві протилежності. Основною спільною прикметою їх усіх є інтроверсія, яка конкретно знаходить свій вислів у культурі цінностей та ідеалів внутрішнього світу” [8, 67]. Проте, згідно з Яремою, Шевченкова здібність дивитися на світ душею є об’єднаною із активним перетворенням українського світу.

Сполука цих двох постав, що окреслюють “душевність-духовість” творчої постаті Шевченка отримала перевагу над егоцентризмом, стала початком нової доби в українському житті, перейнятої змаганням перевиховувати себе. Ярема вказує на необхідність виховання у молоді “співчутливої шевченківської людини”, взаємозаступництва замість взаємопоборювання, зміцнення позитивних рис національної психіки, сформованих історично, та корегування слабких сторін української вдачі.

Поруч з однобічними типами “духових” постав народу Ярема розглядає всебічні її типи, що полягають у гармонійній, творчій співучасті обох постав (екстраверсійності-інтроверсійності). Саме стародавні греки та їхня культура демонструє цю усебічність. “Греки були народом воїнів та мислителів, митців та торговців, поетів і дослідників, теоретиків і практиків” [8, 46]. Ця сполука двох протилежних типів “духу» є характерною для культури Заходу. “Імперіалізм іде тут у парі з паціфізмом, брутальність із гуманністю, матеріалізм із ідеалізмом” [8, 47]. Подібна двобічність обумовлює велику живучість культури Заходу. Її гнучкість, мінливість виявляються у швидких переходах від однієї протилежності до іншої (романтизм-реалізм, ідеалізм-патріотизм), у їхньому чергуванні. Двобічною також визначає Ярема й російську соціальну психіку (“духовість”). “Боротьба з усяким тиском ззовні на душу, шукання бога, релігійний містицизм – поруч із брутальною експансивністю назовні, ідеалізм і гідний подиву практицизм; індивідуалізм і дух колективізму, – все це складалось на загадкове обличчя Росії, робили її для Європи то страшною, то симпатичною” [83, 48].

У своїй історіософській праці Ярема ґрунтовно аналізує духову поставу українського народу: через віхи історико-культурного життя, через яскраві постаті українських мислителів та продуктів їх духу. Він вважає, що “українська духовість” у своїй основі виявляє низку прикмет однобічно інтроверсійного типу. У центрі “української духовості”: 1) внутрішній світ, культ духовності (змагання до ідеалу, моральної доброти і краси) та підхід до всього з точки зору його моральної вартості (моралізм); 2) скептицизм щодо сили соціального інтелекту та вартості його здобутків (техніки, економіки, освіти, політично-суспільної організації) й активності назовні. Це обумовлює переважання “емоціоналізму” соціальної

психіки. Найвищі дотепер здобутки, на думку Яреми, лежать у царині духовної культури (релігія, філософія, лірична поезія, народна пісня, мистецтво); 3) пасивна терпеливість (як форма аверсії), незацікавленість конкретною зовнішньою дійсністю доповнює портрет українця.

“З соціального боку, – пише Ярема, – інтроверсія хитається між несоціальним егоцентризмом і соціальною загальнонародською симпатією” [8, 102]. І далі автор стверджує, що результатом компромісу між крайнім егоцентризмом (переваги “я”-інтересу над громадським) і потребою соціальності є свободолюбивий індивідуалізм. Останній впливає із духу української співчутливої соціальності, що з розумінням і пошаною ставиться до будь-якої чужої індивідуальності. “Українська співчутлива соціальність знайшла свій шлях як у релігійній, так і національній толерантності, в несприйнятті імперського насилля, так і в співчутванні з кожним, хто покривджений у своїх правах” [8, 102]. Несоціальний егоцентризм, посилений примітивним евідемонізмом, на думку Яреми, був “розкладовим чинником” в історії українського організованого життя, зокрема – української державності. Несоціальний егоцентризм зводив нанівець кожне загальне творче зусилля. Відтак односторонність української “духової” індивідуальності він бачить в недостатній екстенсивності народу назовні. Тривалі історичні “лихоліття”, які були наслідком передусім пасивного ставлення до реальної дійсності, щораз спричиняли “нову душевну втечу від світу”. Недостатня екстраверсійність народу штовхала його назустріч новим зовнішнім випробуванням. Саме на ґрунті такої психології “виростала духовна культура, яка у свою чергу надалі виховувала народ” [8, 104].

Я. Ярема досить гостро говорить про недоліки соціальної психіки та напрями морально-психологічного виховання української молоді. “Мусимо, отже, випалити білим залізом з душ жовтаву ненависть до себе, зелену зависть до успіхів товаришів, синю злобу легковаження творчих одиниць, чорне інтриганство, блідий до смерті егоцентризм, сіру безвільність, безбарвну бездіяльність, блакитне самобіпанство, фіолетне рабство супроти чужої, а червону бунтівничість супроти власної влади. Тоді виховна література переведена в життя бурсами і доростом кружків Рідної школи перетворить наше громадянство з розпинаючих і

самопожираючих себе одиниць у здисципліновану суспільність, яка, осягнувши державу, зможе її задержати в руках” [5, 10]. Розглядаючи односторонність української психічної індивідуальності, Ярема порушує питання специфіки соціалізації позитивних рис українського характеру в руслі соціалізаційних інститутів, зокрема освітніх закладів. Розвиток екстраверсійності соціальної психіки в сучасних умовах можливий через масштабні суспільні реформи, з подальшою адаптацією до європейського життя та якісних змін в освітньо-виховній роботі з молоддю. Очевидно, що ці завдання для розвитку української духовності є на часі.

Висновки. Отже, історіософські погляди Якіма Яреми найбільш повно викладені у його праці “Українська духовність у її культурно-історичних виявах” (1937). Очевидно, що історіософські відповіді та соціалізаційні завдання, які впливають із інтроверсійності соціальної психіки українців й слугують усебічному розвитку української людини є досі актуальними. Найбільш гостро ці завдання стоять перед навчально-освітніми інститутами соціалізації, які мусять чинити опір полю послабленої духовності. Видатний науковець послідовно розкрив усі особливості української інтроверсійності та вказав на її соціальні чинники та наслідки. Він переконливо доводить, що українська соціальна психіка не є заскоружлим утворенням, а має чималу пластику. Водночас, вчений вказує на необхідність виховання українського “духу” шляхом морально-психологічної підтримки, системної освітньо-виховної роботи з молоддю задля зміцнення позитивних рис, сформованих історично та корегування слабких сторін української вдачі. Адже лише освіта й патріотичне виховання молоді є стратегічним механізмом відродження ментальності, інтелектуально-духовним ресурсом держави.

1. Астаф'єв А. Художня історіософія: від Миколи Костомарова до Євгена Маланюка / А. Астаф'єв // Слово і час. – 1997. – № 2. – С. 6–9.
2. Винар Л. Українське історичне товариство ім. М. Грушевського. Силуети епох: історичні розвідки / Л. Винар. – Дрогобич: Відродження, 1992. – 183 с.
3. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського / О. Прицак // Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 1. – С. 11–123.

4. *Попова Т.* Историсофия как теория истории / Т. Попова // Записки історичного факультету Одеського держуніверситету ім. І.І. Мечникова. – Вип. 4. – Одеса, 1997. – С. 115–126.
5. Перший Український Педагогічний Конгрес. – Львів: Накл. Т-ва “Рідна школа”, 1938. – 432 с.
6. Яким Ярема / Упорядкув., ред. і прим. С. Яреми. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка., 2003. – 244 с.
7. *Янів В.* Нариси з історії української етнопсихології / В. Янів. – Мюнхен: Вид-во Укр. Вільного ун-ту, 1993. – 218 с.
8. *Ярема Я.* Українська духовість в її культурно-історичних виявах / Яким Ярема. – Львів: Накл.автора, 1937. – 80 с.

Надійшла до редколегії 18.10.2012 р.

Рецензент: *А.І. Харук*, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Гапон Н.П.

ИСТОРИСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ЯКИМА ЯРЕМЫ В РАБОТЕ “УКРАИНСКИЙ ДУХ В ЕГО КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИХ ПРОЯВЛЕНИЯХ”

Рассмотрены вехи житнетворчества украинского деятеля культуры и образования Якима Яремы. В историсофском ракурсе проанализирована его монографическая работа “Украинский дух в его культурно-исторических проявлениях”. Освещено значение историсофских взглядов украинского ученого для образовательных и социализационных задач современности, в частности для теории и практики патриотического воспитания молодежи.

Ключевые слова: историсофия, историко-культурные вехи, социальная психика, экстраверсированность, интроверсированность, социализация.

Напон Н.

HISTORIOSOPHICAL VIEWS YAKIMA YAREMA IN LABOR “UKRAINIAN SPIRITUALITY IN ITS CULTURAL AND HISTORICAL DIMENSION”

The article is devoted to Yakym Yarema’s biography milestones and the analysis of his monograph “Ukrainian spirituality in its historic and cultural dimension”. It enlightens the importance of the historiosophical views of the prominent Ukrainian scholar for the theory and practice of the youth patriotic education.

Key words: historiosophy, historical and cultural landmarks, social psyche, extraversion, introversion, socialization.